İBRÂHİM MOSTÂRÎ'NİN *"ENVÂRU'T-TENZÎL"* DÎBÂCESİ HÂŞİYESİ

Ekrem GÜLŞEN (*)

Öz

Tefsirlerin girişinde kısa ve özlü kelimelerle müfessirlerin tefsirlerinde izleyecekleri yolu, eserini yazma sebep ve metotlarını veciz sözlerle açıkladıkları dîbâceler ve bâhusus hâşiyeleri çok az olmaları bakımından önemlidir. Bu çalışmada İbrâhim Mostârî'nin Envâru't-tenzîl dîbâcesi'ne/hutbe yazdığı hâşiyesi ele alınmaktadır. Kitabın mukaddimesi, önsözü vb. manaları olan dîbâceler, mukaddimetü'l-kitâb (önsöz) ve mukaddimetü'l-ilim (giriş) olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. Envâru't-tenzîl'de ikinci kısım önsöz bulunmamakla birlikte, tefsir üzerine yazılan dört yüzden fazla şerh ve hâşiyeden üçü önsözüyle alakalıdır. Çalışmamızda, hicri yedinci asırda kaleme alınan bir mukaddimenin, on ikinci asırda yaşamış Bosnalı İbrâhim Mostârî tarafından nasıl şerh edildiğini araştırdık. Bulabildiğimiz kadarıyla dönemin Karagöz Bey Medresesi müderrislerinden olan müellif, öğrencileri için ders kitabı olarak hazırladığını zannettiğimiz bu çalışmasında Zemahşerî, Teftâzânî, Cürcânî, İbn Hacer, Hatib Bağdâdî, Şeyhzâde ve Şirvânî gibi kaynaklardan yararlanmıştır. Saraybosna Gâzî Hüsrev Bey Kütüphanesi 4006'da bulunan ve müellif hattı olan çalışma, tefsirle ilgili bilinen geleneksel bilgileri teyit eden dil bilimsel izahatlar olan sarf ve nahivle ilgili açıklamaları merkeze alan, klasik bir eser niteliğindedir.

Anahtar Kelimeler: *Mostar, Tefsir, Dîbâce, Hâşiye, İbrâhim Mostârî, Envâru't-tenzîl Hâşiyesi, Karagöz Bey Medresesi.*

İbrahim Mostari's Footnote to the Preamble of "Anwar al-tanzil"

Abstract

Length of Preambles and footnotes to these preambles in which interpreters expounds their methods and reasons behind writing of those books is important. The present work deals with the footnote wrote by İbrahim Mostari on the preamble of Anwar al-tanzil.

*) Yrd. Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tefsir Ana Bilim Dalı (e-posta: egulsen@sakarya.edu.tr). ORCID ID: http://orcid.org/0000-0001-6146-9281

Preambles are divided in two parts: preface and introduction. Although the second part is not included in Anwar al-tanzil, three of more than four hundred commentaries and footnotes in the work are related to the preamble. This article deals with how a preamble written in the seventh century of the Hijra was commented on by İbrahim Mostari lived in twelfth century. In his work, which is believed to be prepared as a course book for his students, the writer, one of the professors of the Karagöz Madrasah, benefited from the sources as al-Zamakhshari, al-Taftazânî, al-Jurjani, Ibn Hajar, Al-Khatib al-Baghdadi, Sheikh-zāda and Shirvani. The work which is situated in Sarajevo Gazi Khusrav Bey Library confirms the traditional knowledge, has linguistic instructions and centre of grammar-syntax explanations (sarf-nahiv) that classically.

Keywords: *Mostar, Expound, Preamble, Footnote, İbrahim Mostari, Anwar al-tanzil's Footnotes, Karagöz Madrasah*

Giriş

Hâşiye yazarı İbrâhim Mostârî'nin doğduğu şehir olan Mostar, Bosna-Hersek'in başşehri Saraybosna'nın güneybatısında ve onu Adriya denizine bağlayan yol üzerindedir. Şehrin ortasından Neretva nehri geçmektedir.[1] Adı Boşnakça'da "köprü" anlamına gelmektedir. Mostar'ı 1074/1664'da ziyaret eden Evliya Çelebi de Mostar'ın "köprülü şehir" manasına geldiğini belirtmektedir.[2]

1440'ta kurulan şehir Osmanlılar tarafından 1466-1468'de Blagay'ın fethinden az önce ele geçirilmiştir. XVI. yüzyılın sonlarında özellikle 965/1558'de Karagöz Bey Külliyesi'nin inşasının ardından Mostar'ın nüfusu artış göstermiş ve gelişmeye başlamıştır.[3] Evliya Çelebi'nin XVII. asırdaki tespitlerine göre şehirde 53 mahalle, 350 dükkân, 45 camii ve mescit, 3040 ev bulunduğu zikredilmektedir.[4]

Şehrin gelişimine paralel bir şekilde Osmanlı döneminde Mostar'da birçok ilim adamı ve edebiyatçıların yetiştiği görülmektedir.[5] Yetişen bu ilim adamı ve edebiyatçılar arsında,

1) Aruçi, Muhammed, "*Mostar*", *DİA*, İstanbul 2005, C. XXX, s. 295-298; Fehim Bajraktareviç, "*Mostar*", *İA*, MEB. Yay., İstanbul 1979, C. VIII, s. 429.

2) Evliya Çelebi, *Seyahatnâme,* İstanbul 1318, C. VI. s. 48I.

3) Aruçi, "*Mostar*", C. XXX, s. 295.

4) Evliya Çelebi, *Seyahatnâme,* C. VI. s. 48I; Bajraktareviç, "*Mostar*", C. VIII, s. 430.

5) Muhammed Hanciş'in, *el-Cevherü'l-esnâ* isimli esrinden bulabildiğimiz Mostarlı diğer ilim adamı ve şâirler de şunlardır: Sabûhî mahlaslı Ahmed b. Derviş Paşa, Ahmed Rüşdî veya Rüşdî Mehâf, Ahmed Efendi, Mostar Hocası Bekir Efendi, Hasan Efendi el-Muabbir b. Ömer Alay Bey, Hilmi el-Mostârî, Derviş Paşa b. Bayezıt Ağa, el-Hâc Derviş Efendi, Câbîzâde Ali Fehmi b. Şâkir, Ömer Efendi el-Haddâd, İsâ Efendi b. Musâ, Fazlî, Fevzî, Kudsî, Mâilî ve Mecâzî mahlaslı şâirler, Mahmûd Beyâzîzâde Dâmadı b. Halil Ağa, Mustafa Efendi Kara Bey, Mustafa b. Ahmed, Süleyman Dede, Mahmûd Dede, Derviş Hasan el-Mostârî. Bkz. Muhammed el-Hanciş, *el-Cevherü'l-esnâ fî terâcimi u'lemâi ve şua'râi Busna* (Tah. Abdülfettah Muhammed el-Hulv), 1. Baskı, Hecer li't-tıbâ' ve'n-neşr, Kahire 1992, s. 36-195.

Hasan Ziyâî (ö.992/1584),[6] Bosna valiliği de yapan Bosnevî Derviş Paşa (ö.1012/1603),[7] Ali Dede (ö.1007/1598),[8] İbrâhim Mostârî (ö.1137/1725), Mostar müftüsü Eyyûbîzâde Mustafa (ö.1119/1707)[9] ve Boşnakça ilk Kur'ân tercümesini gerçekleştiren Ali Rıza Karabeg'in[10] babası Mostar müftülerinden Mustafa Sıdkı Karabeg (ö.1878)[11] zikredilebilir.[12]

Mostar bu tarihî süreçte yalnız ilim adamları ve edebiyatçılarıyla tanınmaz. Bunun yanında bu ilim ve edebiyatın gelişmesini sağlayan tarihî ortamlarıyla da bilinmektedir. Bu doğrultuda Mostar Köprüsü (1557-1566)[13], Mostar Kalesi, Nasuh Ağa Camii, Karagöz Bey Camii ve Medresesi, Keyvan Kâhya Camii ve Medresesi, Koski Mehmed Paşa Camii ve Medresesi Mostar'ın tarihi eserlerini oluşturmaktadır.[14]

Yukarıda zikredilen bu yapılardan İbrâhim Mostârî'nin hocalık yaptığı Karagöz Bey Medresesi, Bosna'nın Mostar şehrinde XVI. yüzyılda inşa edilen camii, medrese, kütüphane, çeşme ve günümüze ulaşmayan bir mektepten müteşekkil bir külliyedir.[15] Caminin kapısının üstündeki kitâbeye göre külliye 965/1558'da Rüstem Paşa'nın ikinci sadrazamlığı (1555-1561) döneminde inşa edilmiştir.[16]

Caminin solunda bulunan medrese, "L" şeklindeki yanyana mekânlardan oluşan dört küçük, bir büyük oda ile (kütüphane) bir dershaneden müteşekkildir. Medresenin kütüphanesine ait kitaplar sonraları Saraybosna Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi'ne nakledilmiştir. Cami ile medresenin ortak alanı olan avlusunda düzgün kesme taşlardan yapılmış bir şadırvan mevcuttur.[17]

---

6) Gürgendereli, Müberra, "*Mostarlı Hasan Ziyâî*", *DİA*, İstanbul 2005, C. XXX, s. 300.

7) Baysun, M. Cavid, "*Derviş Paşa*", *İA*, MEB. Yay., İstanbul 1977, C. III, s. 549-551; Mahmut Ak, "*Derviş Paşa*, *Bosnevî*", *DİA*, İstanbul 1994, C. IX, s. 196-197.

8) Tayşi, M. Serhan, "*Ali Dede Bosnevî*", *DİA*, İstanbul 1989, C. II, s. 386.

9) Hanciş, *el-Cevherü'l-esnâ*, s. 179-182; Ljubovic, Amir, "*Eyyûbîzâde Mustafa*", *DİA*, İstanbul 1995, C. XII, s. 33-34.

10) Terziç, İzzet, *el-İ'nâye bi'l-Kur'âni'l-Kerîm fi'l-Busna*, el-Cemiyyetü'l-İslâmiyye fi'l-Busna ve'l-Hersek, (1. Baskı), Mostar 2003, s. 339; Esad Durakoviç, "*Karabeg, Ali Rıza*", *DİA*, İstanbul 2001, C. XXIV, s. 371.

11) Hanciş, Muhammed, *el-Cevherü'l-Esnâ* s. 188; Esad Durakoviç, "*Karabeg, Mustafa Sıdkı*", *DİA*, İstanbul 2001, C. XXIV, s. 372.

12) Bajraktareviç, "*Mostar*", C. VIII, s. 430.

13) Aruçi, Muhammed, "*Mostar Köprüsü*", *DİA*, İstanbul 2005, C. XXX, s. 298-299.

14) Bajraktareviç, "*Mostar*", VIII, 430; Aruçi, "*Mostar*", C. XXX, s. 297.

15) Aslen Saraybosnalı olan Osmanlı vezîriâzamı hakkında bkz. Afyoncu, Erhan, "*Rüstem Paşa*", *DİA,* İstanbul 2008, C. XXXV, s. 288-290.

16) Ljuboviç, Amır, "*Karagöz Bey Külliyesi*", *DİA*, İstanbul 2001, C. XXIV, s. 403-404.

17) Ljuboviç, "*Karagöz Bey Külliyesi*", C. XXIV, s. 403.

Karagöz Bey Medresesi, kuruluşundan 1918 yılına kadar öğrenci yetiştirmeye devam etmiştir. Külliye ve camide savaş sonrası (1992-1994) yapılan yenileme çalışmalarında bazı bölümler tarihi özelliğini yitirmiştir. Bosna savaşından önce medreseyi açma girişimleri olmuşsa da savaşın başlamasıyla bu girişimler sonuçsuz kalmıştır. Medrese 1997 yılı itibariyle yeniden öğrenime başlamış, günümüzde de öğretim-eğitim hayatını sürdürmektedir.[18]

Bu genel bilgilerden sonra hâşiyesi üzerinde duracağımız İbrâhim Mostârî'nin, hayatı ve ilmi kişiliği üzerinde durabiliriz.

1. İbrâhim b. İsmâil Mostârî

1.1. Hayatı

Kendi ifadesiyle tam ismi İbrâhim b. eş-Şeyh el-Hâc İsmâil el-Mostârî'dir.[19] 1089/1678'de Bosna'nın Mostar şehrinde ilim ehli bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. Doğduğu yere nispetle Mostârî, memleketine nispetle de Bosnevî olarak tanınmaktadır.[20]

İlk eğitimini babası İsmâil Efendi ve dönemin meşhur eğitim kurumu Karagöz Bey Medresesi hocası Mustafa b. Yusuf b. Murâd Eyyûbîzâde'den (ö.1119/1707) almıştır.[21] İbrâhim Mostârî, döneminin en gözde öğrencilerindendir. 1119/1707 senesinde hocası Mustafa'nın vefatı üzerine, aynı medreseye müderris tayin edilmiştir. Medresede Arapça, tefsir ve İslâmî ilimler alanında dersler vermiş, 1138/1725'de doğduğu yer Mostar'da vefat etmiştir.[22]

1.2. Eserleri

Kendi ifadesine göre müellifin altı çalışması bulunmaktadır. Bunlardan biri tefsir, diğerleri nahiv, âdap ve biyografiyle alakalıdır. Eserleriyle ilgili olarak şunlar söylenebilir:

a. Hâşiye alâ dîbâceti tefsîri'l-Beyzâvî

Bu eseri daha sonra geniş şekilde tanıtacağımızdan, burada ismini vermekle iktifa ediyoruz.

b. el-Muhtasar fi'n-nahv

18) Bu bölümden bazı pasajları çalışmamız için tercüme eden doktora öğrencimiz Anife Jakupova'ya teşekkür ederiz.

19) İbrâhim Mostârî, *Hâşiye alâ dîbâceti tefsîri'l-Beyzâvî,* Saraybosna Gâzî Hüsrev Bey Ktp. nr. 4006, vr, 1a.

20) Terziç, *el-İ'nâye bi'l-Kur'ân,* s. 143-146.

21) Hayatı hakkında bkz. Hanciş, *el-Cevherü'l-esnâ,* s. 30.

22) Terziç, *el-İ'nâye bi'l-Kur'ân*, s. 143.

Karagöz Bey Medresesinde uzun süre nahiv ders kitabı olarak okutulan eserin[23] Saraybosna Gâzî Hüsrev Bey Ktp. 2006 numarada ve Hırvatistan Zagreb Ozja Kütüphanesi 1547/3'de birer adet yazma nüshası bulunmaktadır.[24]

c. Şerhu'l-Misbâhi'l-madrâzî fi'n-nahv

Kitap, Nâsır b. Abdü's-Seyyid el-Madrâzî'nin (ö.610/1213) nahiv ilmiyle ilgili bir eseridir. İbrâhim Mostârî bu çalışmaya hâşiye yazmıştır. Eserin Gâzî Hüsrev Bey Ktp. 3940'da bir yazması mevcuttur.

d. Risâle fî şerhi's-salavâti'l-letî evredtü alâ tarîki'l-ilğâz (Hallü liğâzi zâviyeti Blagay)

Bu çalışma Blagay beldesi duvarlarında yazılı salavatların şerhidir. Eserin yazması, Gâzî Hüsrev Bey Ktp. 3342'da bulunmaktadır.

e. Menâkıbu'l-fâdılı'l-muhakkık Mustafa b. Yûsuf el-Mostârî

İbrâhim Mostârî bu eserinde, hocası ve aynı zamanda enişte[25] olan Mustafa el-Mostârî'nin biyografisini yazmıştır.[26]

f. ***Şerhu'r-Risâleti'l-kemâliyye fi'l-edeb***[27]

Müellifin hayatıyla ilgili eserlerde kendisine nispet edilen bu kitabın kütüphanelerde kayıtlı bir nüshasına rastlayamadık.

1.3. Hocaları ve Öğrencileri

Mostârî ilk eğitimini dönemin âlimlerinden olan babası İsmâil Mostârî'den ve kız kardeşinin kocası Mostar Müftüsü Şeyh Mustafa b. Yusuf b. Murâd Eyyûbîzâde'den (ö.1119/1707)[28] almıştır. 1119/1707'de Karagöz Bey Medresesi müderrisliğine atanmasıyla[29] pek çok öğrenci yetiştirmesi muhtemel olmakla birlikte biz bunları tespit ede-

23) Çalışmanın kenarında, döneminde âlimlerin azlığından, cahillerin çokluğundan bahseden İbrâhim Efendi, bu hususta şöyle demektedir: "İlkbahar yağmuru sedef ağızda inci, yılanın ağzında zehir olur." bkz. Terziç, a.g.e., s. 146.

24) Terziç, *el-İ'nâye bi'l-Kur'ân*, s. 146.

25) Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, (Haz. A. Fikri Yavuz, İsmâil Özen), Meral Yayınevi trs., C. I, s. 402.

26) Çalışma, 1995 yılında Saraybosna "Glasnik" dergisinde yayımlanmıştır.

27) Eserleri hakkında bkz. Terziç, *el-İ'nâye bi'l-Kur'ân*, s. 146.

28) Hayatı hakkında bkz. Hanciş, *el-Cevherü'l-esnâ*, s. 179-182; Terziç, *el-İ'nâye bi'l-Kur'ân*, s. 115; Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, C. I, s. 402.

29) Terziç, *el-İ'nâye bi'l-Kur'ân*, s. 143.

medik. Bu da bize medresenin o dönemde tanınmış bir öğrenci yetiştirmediğini ya da yetişmiş öğrencilerin kayıt altına alınmadığını göstermesi muhtemeldir.

2. İbrâhim Mostârî'nin *Envâru't-tenzîl* Dîbâcesi Hâşiyesi

İbrâhim Mostârî'nin *Envâru't-tenzîl* hâşiyesine geçmeden önce dîbâce ve hâşiye hakkında bilgi vermek uygun olacaktır.

2.1. Dîbâce/Hutbe Hâşiyeleri

Dîbâce, bir görüşe göre ipekli ve renkli kumaş anlamına gelen Farsça dîbâ kelimesine "çe" ekinin ilavesiyle oluşmuş bir kelimedir. Diğer bir görüşe göre ise "sevgilinin yüzü" manasına gelen dîbâhın Arapçalaşmış şekli ve "dallı çiçekli bir cins ipek kumaş, bir yazı türü" mânalarında kullanılan dîbâc (deybâc) sözcüğündendir.[30] Buna göre dîbâce, "kitabın nakışlarla müzeyyen ve müzehhep yüzü, süslü ilk sayfaları" anlamlarıyla, mecâzî olarak "her nesnenin yüzü ve başlangıcı; yumuşak cilt, sevgilinin yüzü; zengin bir üslûpla yazılmış bir beytin veya kitabın mukaddimesi, önsöz" gibi manaları ihtivâ etmektedir.[31] Bu anlamda İbn Mes'ûd'da, Kur'ân'da "hâ mîm" (حم) harfleriyle başlayan sûrelere[32] "Dîbâcü'l-Kur'ân" adını vermiştir.[33] İbn Mes'ûd'un bu ifadesinden, bu harflerle başlayan bu yedi sûrenin Kur'ân'ın zîneti, süsü, güzel, verimli ve birbirine yakın bahçeler[34] anlamında kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Dîbâce hakkında bilgi veren müellifimiz İbrâhim Mostârî ise, Beyzâvî'nin dîbâcesiyle ilgili malumat vermeden önce genel olarak dîbâcelerle ilgili bilgiler vermektedir. O, bununla ilgili olarak yazarların kitap ve risâlelerin evveline dîbâce/hutbe yazma alışkanlıklarının farklı olduğunu söylemekte ve şöyle demektedir: Bazıları yalnız besmele ile iktifa etmekte, bazıları besmele, hamdele ve salvele ile yetinmekte, diğer bazıları da ilave olarak eserin ismini, sebeb-i te'lîfini ve başka şeyleri eklemektedirler. Dîbâcenin değişik kısımlara ayrıldığını da belirten müellif, besmele ve selâm ifadelerinin ardından "بَعْدُ، أَمَّا" sonra lafzına kadar olan ve "فَصْل ٱلْخِطَاب" bitirme, sona erdirme tabir edilen kısma hutbe "الْخُطْبَة" denildiğini kaydetmektedir. İlave olarak şu bilgilere de yer

30) Becker, C. H., "*Dîbâc*", *İA*, MEB. Yay., İstanbul 1979, C. III, s. 579.

31) Becker, "Dîbâc", C. III, s. 579-580. Özgür, Tahir, "*Dîbâce*", *DİA*, İstanbul 1994, C. IX, s. 277-278.

32) Mü'min-Ahkâf arasındaki yedi sûre.

33) Bkz. el-Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân ve'l-mübeyyinü limâ tademmenehû mine's-sünneti ve âyi'l-Furkân*, (Tah. Muhammed el-Hafnâvî ve Mahmûd Hâmid Osman), Dâru'l-Hadîs, Kahire 1416/1996, 2. Baskı, C. XV, s. 276; el-Halebî, Ahmed b. Yusuf, es-Semîn, *ed-Dürrü'l-masûn fî ulûmi'l-kitâbi'l-meknûn*, (Tah. Ahmed Muhammed el-Harrad), Dâru'l-kalem, Şam 2011, 3. Baskı, C. IV, s. 452.

34) Deylemî, *Firdevs*, C. III, s. 539. (yakın ifadelerle)

vermektedir: Sonra, fasl-ı hitap "فَصْل الْخِطَاب" yer alır. Bu, asıl eserin başlangıcına kadar olan kısımdır ve dîbâce "اَلدِّيبَاجَة"olarak adlandırılır. Hutbe bölümü ise genelde besmele hamdele ve salveleden ibarettir. Dîbâcede ise yazarın ismi, sebeb-i te'lîfi ve diğer bilgiler mevcuttur. Bu isimlendirme genelde böyle olmakla beraber, meşhur olan dîbâce/hutbe terimi mukaddimenin tamamı için kullanılan bir ifâdedir. Yazarlar dîbâcelerin yazımında iki farklı yaklaşım gösterirler. Birinci yaklaşıma göre esere henüz daha başlamadan yazılan dîbâcelerdir. Bunun en güzel örneği, Beyzâvî'nin Envâru't-tenzîl'e yapmış olduğu dîbâce örneğidir. Diğer yaklaşım ise eser bittikten sonra yazılan dîbâcedir.[35]

Hâşiye kelimesi ise "hşv-حَشَوَ" mastarından türetilen bir isimdir, çoğuluna "havâşî-حَوَاشِي" denilmektedir.[36] Sözlükte, elbisenin kenarı, yan kenar, dolmak, doldurmak ve gereğinden fazla söylenen söz manalarına gelmektedir.[37]

Istılâh olarak, bir yazının veya kitap sayfasının kenarına yazılan açıklama, hâmiş, derkenar, dipnot, mektubun altına düşülen not, bir eserin anlaşılması zor olan kısımlarını açıklamak maksadıyla kaleme alınan kitap, anlamına gelmektedir.[38]

İlk tefsir hâşiyesi XII. asrın başlarında Ebû Mansûr el-Matürîdî'nin (ö.333/944) *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*'ına Alâeddîn Ebû Bekir es-Semerkandî (ö.539/1144) tarafından yazılmıştır.[39] Daha sonraları bu yazım geleneği Zemahşerî'nin (ö.538/1144) *Keşşaf*'ı, Beyzâvî'nin (ö.685/1286) *Envâru't-tenzîl*'i,[40] Nesefî'nin (ö.710/1310) *Medârikü't-tenzîl*'i, Suyûtî'nin (ö.911/1505) *Celâleyn*'i ve Ebussuûd'un (ö.982/1574) *İrşâd*'ına yazılan şerh, hâşiye ve ta'liklerle devam etmiştir. Yine İbn Sînâ'nın (ö.428/1037) *İhlas* ve *Felak* sûre tefsirlerine ve Fahreddîn Râzî'nin (ö.606/1210) *Mefâtîhu'l-ğayb*'ına hâşiyeler yazılmıştır.[41]

---

35) İbrâhim Mostârî, *Hâşiye,* vr. 18b, 20a.

36) Bazıları da bu kelimeyi "حَشَا" maddesi altında ele almışlardır. Bkz. Cevherî, İsmâil b. Hammâd, *es-Sıhâh*, (Neş. A. Abdulgafûr Attâr) Dâru'l-İ'lm li'l-Melâyîn, Beyrût 1984, C. VI, s. 2313.

37) İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, Dâru Sâdır, Beyrut, trs., C. XIV, s. 178.

38) Demirci, Muhsin, *Tefsir Terimleri Sözlüğü*, İFAV. Yayınları, (3. Baskı), İstanbul 2009, s. 82.

39) Bu çalışma, tefsirin başından Kehf sûresine kadardır. Bkz. Topaloğlu, Bekir, "*Te'vîlâtü'l-Kur'ân*", *DİA*, İstanbul 2012, C. XLI, s. 32-33; Çalışma için bkz. es-Semerkandî, Alâeddin, *Şerhu te'vilâti'l-Kur'ân*, Süleymaniye Ktp., Hamidiye nr. 176.

40) Ömer Nasûhi Bilmen, Beyzâvî tefsiri üzerine şerh, hâşiye ve ta'lîka yazan 114 kişinin ismini zikretmektedir. Bkz. Bilmen, C. II, s. 531-534.

41) Bu tefsirlere ve diğerlerine yazılan şerh, hâşiye ve t'alikler için bkz. Maden, Şükrü, *Tefsirde Hâşiye Geleneği ve Şeyhzâde'nin Envâru't-Tenzîl Hâşiyesi*, İSAM., Yay., İstanbul 2015, s. 325-381; Şerh ve hâşiye hakkında daha fazla bilgi için bkz. Kara, İsmail, "*Unuttuklarını Hatırla: Şerh ve Hâşiye Meselesine Dair Birkaç Not*", *Dîvân: Disiplinler Arası Çalışmalar Dergisi*, XV/28 İstanbul 2010, s. 1-67; aynı müf. *Şeyhefendinin Rüyasındaki Türkiye*, Dergah Yay., İstanbul 2002; Abay, Muhammed, "*Osmanlı Döneminde Tefsir Hâşiyeleri*", *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur'an Tefsirine Hizmetleri Tebliğler ve Müzakereler-Tartışmalı İlmi Toplantı*, İstanbul 2012, Ensar Neşriyat, s. 167-194.

Öte taraftan tasavvuf ağırlıklı bazı tefsirlere de hâşiyeler yazılmıştır. Bunlardan Necmüddîn Dâye'nin (ö.654/1256) *Aynü'l-hayât*'ı,[42] Sadreddîn Konevî'nin (ö.673/1274) '*İcâzü'l-beyân*'ı, Alâeddin Türkmânî'nin (ö.750/1349) *et-Tefsîr*'i, Yakup Cerhî'nin (ö.851/1447) *Tefsîr*'i, Muhammed b. Mürteza Kâşânî'nin (ö.1090/1679) *et-Tefsîru's-sâfî* ve Kâşânî'nin (ö.1090/1679) *Te'vîlât*'ı ve Fevzi Efendi'nin (ö.1318/1900) *Kudsü'l-mesnevî* isimli eserlerini sayabiliriz.

Yine az da olsa Sa'lebî'nin (ö.427/1035) *el-Keşf ve'l-beyân fî tefsîr'l-Kur'ân*'ı, Beğavî'nin (ö.516/1122) *Meâlimü't-tenzîl*'i ve İbn Kesîr'în (ö.774/1373) *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm* gibi bazı rivâyet tefsirlerine de hâşiyeler yapılmıştır.

Dîbâce/Hutbe hâşiyelerine gelince, bu müfessirlerden yalnız üçüne; Zemahşerî'nin *Keşşâf*'ına, Beyzâvî'nin *Envâru't-tenzîl*'ine ve Ebussuûd'un *İrşâd*'ına hâşiyeler yazılmıştır. Bunlarla ilgili olarak da şu kısa bilgileri verebiliriz:

a. Zemahşerî'nin *Keşşâf*'ının dibâce kısmına iki şerh yapılmıştır. Bunlardan ilki, Fîrûzâbâdî Mecdüddîn Ebû Tâhir Muhammed b. Ya'kup eş-Şîrâzî'nin, (ö.817/1415)[43] *Kutbetü'l-haşşâf li halli hutbeti'l-Keşşâf: Buğyetü'r-reşşâf min hutbeti'l-Keşşâf: Nuğbetü'r-reşşâf min hutbeti'l-Keşşâf* isimli eseridir. Diğeri, Hâmid b. Ali b. İbrâhim el-İmâdî ed-Dımaşkî'nin (ö.1171/1757),[44] *el-İthâf fî şerhi hutbeti'l-Keşşâf* isimli çalışmasıdır.

b. Beyzâvî'nin *Envâru't-tenzîl*'ine hâşiye yazanlar ise şunlardır: İbn Kavân Bedreddîn Hasen b. Ahmed el-Geylânî'nin (ö.889/1485), *Hâşiye alâ hutbeti tefsîri'l-Beyzâvî*'si, İbrâhim Mostârî'nin, *Hâşiye alâ dîbâceti tefsîri'l-Beyzâvî* (ö.1137/1725)[45] adlı eseri ve Ebu'l-Hasen Ali b. Ömer el-Kali'nin (ö.1199/1785), *Şerh alâ hutbeti Envâri't-tenzîl* isimli çalışmaları sayılabilir.[46]

c. Ebussuûd'un *İrşâd*'ına ise yalnız, Zeyrekzâde Mehmed b. Mehmed (ö.1003/1595), *Hâşiye alâ dîbâceti tefsîri Ebissuûd* adıyla bir hâşiye yazmıştır.[47]

2.2. *Envâru't-Tenzîl* Dîbâcesine Yazılan Hâşiyenin Tanıtımı ve Yazılışı

İbrâhim Mostârî'nin bu eseri, Beyzâvî'nin meşhur tefsiri *Envâru't-tenzîl*'in dîbâcesine yazılmış bir hâşiyedir. Eser Saraybosna Gâzî Hüsrev Bey Ktp. 4006 numarada bulun-

42) Tefsir hakkında daha geniş bilgi için bkz. Okuyan, Mehmet, *Necmüddin Dâye ve Tasavvufî Tefsiri*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, OMÜSBE, Samsun 1994.

43) Yazma için bkz. Süleymaniye Ktp., Kadızâde Mehmed nr. 69, Beşir Ağa nr. 31, Lâleli nr. 3712, Şehid Ali Paşa nr. 331.

44) Yazma için bkz. Süleymaniye Ktp., Esâd Efendi nr. 243.

45) Bkz. Saraybosna Gâzî Hüsrev Bey Ktp., nr. 4006.

46) Bkz. el-Habeşî, Abdullah Muhammed, *Câmiu'ş-şurûh ve'l-havâşî*, el-Mecmau's-sakafî, Abudabi 2004, C. I, s. 337.

47) Bkz. Süleymaniye Ktp., Râşid Efendi, nr. 41; Hacı Mahmud Efendi, nr. 249.

maktadır.[48] Çalışma 21 varaktır ve müellif hattıdır. Eserin evvelinde iki sayfa boş bulunmaktadır. İlk varakta vakıf yazısı mevcuttur. Baştan ikinci boş varakta ise Farsça "Der Kütüphâne-i Karagöz Muhammed Bey der Mostar" ifadesi yazılıdır. Birinci sayfa 22, diğerleri 19 satırdan müteşekkildir. Yazmanın orta genişlikte olan kenar boşluklarında bazı ilave açıklamalar bulunmaktadır. Eserde, çok rahat okunan nesih yazı, ince bir uç ve siyah mürekkep kullanılmıştır ve kenarları cetvelsizdir. Beyzâvî'nin ifadeleri, üzerine kırmızı çizgi çekilerek belirlenmiştir.

Eserin başı: بسم الله الرحمن الرحيم، نحمدك اللهم يا من نزل الكتاب المبين، وأحكم آياته بحيث لا يتوجه إليه معارض العارضين، فيه شفاء ورحمة للمؤمنين وبيان للناس وهدى وموعظة للمتقين، فسبحان من دل على وحدانيته ..... يسبح بحمده كل شيء من الفرش إلى العرش.....أما بعد: فيقول العبد الفقير ذوالخلل والخطأ والتقصير إبراهيم ابن الشيخ الحاج إسماعيل الموستاري عفي عنهما المولى الغني .....صنفه القاضي الإمام.....بعلو القدر بين الأنام ناصر الحق والدين عبد الله بن عمر بن محمد بن على الشيرازي البيضاوي.

Eserin sonu: وما اختلف المشايخ في أنه هل يجوز أن يقال يستجاب دعاء الكافر؟ فمنعه الجمهور بقوله تعالى: وما دعاء الكافرين إلا في ضلال، وما روي عن النبي من أن دعوة المظلوم وإن كان كافرا تستجاب فمحمول على كفران النعمة، وجوزه بعضهم لقوله تعالى حكاية عن إبليس: رب انظرني فقال الله تعالى: إنك من المنظرين..... والحق يستجاب دعاء الكافر في أمور الدنيا لأن رحمة الله تعالى فيها عامة شاملة للمؤمن والكافر، ولا يستجاب في أمور الآخرة، ..... اللهم يا قاضي الحاجات ويا سميع المناجات ويا مجيب الدعوات اقض حاجاتي وأجب دعواتي واعف عن تقصيراتي واغفر لي ولوالدي وأساتيذي ولجميع المؤمنين والمؤمنات بحرمة فخر الكائنات، آمين بحرمة طه ويسين.

Ferağ kaydı bulunmayan çalışma İbrâhim Mostârî tarafından, Bosna Karagöz Bey Medresesinde tefsir dersleri verildiği dönemde kaleme alınmıştır. Müellif eserini, besmele, hamdele ve salvelenin ardından 1124/1712 yılı Muharrem ayının Aşûra günü dil

48) Bu yazmayı ilgili kütüphaneden temin eden Bosnalı lisans öğrencimiz Dzenan Karasalihoviç'e teşekkür ediyoruz.

ve ifade bakımından dostlara zor gelen kelimeleri şerh etmek üzere yazmaya başladığını belirtmekte, eserin anlayış ve kemal sahiplerine bir hediye olduğunu, câhil ve rezil kimselerin ise bunun dışında olduğunu dile getirerek çalışmasına başlamaktadır.[49]

2.3. Eserin Üslûbu

İbrâhim Mostârî'nin müellif nüshası olan hâşiyesine baktığımızda, asıl metin üzerine kırmızı çizgi çekilerek *Envâru't-tenzîl'*in metni ile hâşiyenin birbirinden ayrıldığı görülmektedir. Mostârî şerh sadedinde ekseriyetle "yani" anlamına gelen (ey-أَيْ)[50] lafzını kullanmaktadır. Yine müellif, asıl metinden bir kelimenin müfret[51] veya cem'ine,[53] nahvî yorumuna[53] veya bir lafzın ıstılahî[54] olarak açıklaması veyahut da aslî metindeki belâğî[55] bir nükteye işaret ederek şerhe başladığı da olmaktadır. Bu veriler bize eserin, dilbilimsel ve lügavî tahlili önceleyen bir çalışma olduğunu göstermektedir.

2.4. Eserin Kaynakları

İbrâhim Mostârî hâşiyesinde, denk düştüğü yerlerde fıkıh, kelâm, hadis, tefsir usûlü ve Arap Dili ile ilgili konulara değinmektedir. Bu görüşlerini kitap ismi vermeden el-A'meş, el-Hâris el-Muhâsibî, el-Hatîb el-Bağdâdî, el-İsfehânî, et-Teftâzânî, İbn Mâlik ve meşhur muhaşşî Şeyhzâde gibi isimlerle teyid etmektedir.[56]

Bunu bazen, Şerif'in *Şerhu'l-Miftah'*ı, İbn Hacer'in *Nuhbetü'l-fiker*'i ve *Şerhu Nuhbeti'l-fiker*, Şirvânî'nin *Şerhi*, Zemahşerî'nin *Keşşaf*'ı, Muhyi's-sünne'nin *Tefsir'*i ve Üstâd Muhakkik'in *bazı eserleri*nde şeklinde hem yazar, hem de kitap ismi vererek yapmaktadır.[57]

Bazen de *el-Muğrib*, *el-Mekâsıd, Şerhu'l-Mekâsıd*, *et-Tehzîb*, *Şerhu't-Tehzîb, el-Lâmiyye*, *Şerhu Telhîsi'l-Miftâh*, *el-Câmi'*, *el-Fevâyihi'l-Miskiyye*, *Aynü'l-Meâ'nî*, *Sâhibü'l-Bedâyi*', *Sâhibü'l-Muğnî*, *ez-Zehre*, *Hâşiyetü'l-Keşşâf*, *Sâhibü'l-Muğnî* ve *el-'Umde* gibi yazar ismi zikretmeksizin yalnızca kitap ismini belirtmektedir.[58]

İbrâhim Mostârî yine "zekerehü bazu'l-muhakkıkîn", "ba'zu'ş-şurûh", "ba'zu'l-kütüb", "ba'zu'l-efâzıl", "ba'zu kütübi'l-usûl", "ba'zu'ş-şurrâh" gibi kelimelerle eser

49) İbrâhim Mostârî, *Hâşiye,* vr. 1a.

50) İbrâhim Mostârî, *Hâşiye,* vr. 1b, 2b, 3ab, 4ab, 5ab, 7ab, 8ab, 9b, 10ab, 11b, 14a, 15ab, 17b, 18b, 19a.

51) İbrâhim Mostârî, *Hâşiye,* vr. 3a, 5ab, 6b, 8a.

52) İbrâhim Mostârî, *Hâşiye,* vr. 3ab, 4a, 5a, 6b.

53) İbrâhim Mostârî, *Hâşiye,* vr. 4a, 5b, 6a, 7a, 10b, 11b, 13a, 14a, 15b, 17ab, 18a, 19ab.

54) İbrâhim Mostârî, *Hâşiye,* vr. 10a, 11a.

55) İbrâhim Mostârî, *Hâşiye,* vr. 1b.

56) İbrâhim Mostârî, *Hâşiye,* vr. 3a, 12b, 13b, 14a, 16a, 18a, 20a.

57) İbrâhim Mostârî, *Hâşiye,* vr. 7b, 12a, 14ab, 15a, 16a.

58) İbrâhim Mostârî, *Hâşiye,* vr. 1b, 2a, 3b, 4a, 5a, 13b, 15ab, 16a, 17b, 18a, 19ab, 20a.

ve yazar ismi vermeden bazı muhakkiklerin görüşlerine de çalışmasında yer vermektedir.[59]

Müellif Mostârî keza şahıs ismi vermeden, genel ifadeler kullanarak 'Indenâ, el-Hanâbile, el-Eşâi're, el-Kerrâmiyye ve el-Mu'tezile gibi bazı fıkıh ve kelam mezheplerinin görüşlerini de aktarmaktadır.[60] Zaman zaman başka eserlerden naklettiği bilgilerin sona erdiği yeri belirtmek üzere "nakledilen bilgi sona erdi" anlamında "intehâ", "intehe'l-kelâm" ve "ilâ hünâ kelâmühü" ibarelerini zikretmektedir.[61]

2.5. İbrâhim Mostârî'nin *Hâşiye*'deki Metodu

Bir yazarın, herhangi bir çalışmasındaki metodunu belirlemek hem zordur, hem de çok iddialı bir çalışmadır. Biz burada çalışmada göze çarpan bazı bölümlerden örnekler vererek İbrâhim Mostârî'nin hâşiyedeki usûlünü öne çıkarmaya çalışacağız.

2.5.1. Lügat, Sarf, Nahiv ve Belâğatle İlgili Açıklamalar

Kur'ân'ı anlamak isteyen bir kişinin, kelimelerin anlamlarını, sîğasını, bulundukları yere göre; fiil, fâil ve mefulleri bilmesi, onun en yüksek derecede olan üslup ve hitabetindeki eşsiz yönünü hissetmesi Kur'ân'ı doğru anlamasına yardımcı olacaktır. İbrâhim Mostârî de zaman zaman uygun bulduğu yerlerde Beyzâvî'nin kelimelerinin lügavî anlamlarını açıklamış, sarf ve nahiv açısından incelemiş ve belâğî nüktelere vurgu yapmıştır. O bu hususta ekseriyetle kaynak zikretmese de Nahiv'de İbn Mâlik, Belâgat'te Cürcânî'nin *Şerhu Telhîsi'l-Miftâh*-ı ve lügavî açıklamaları ise *Keşşaf*'tan ve *el-Umde*'den yapmaktadır.

Meselâ, Beyzâvî'nin "فتَحَدَّى بأقصرَ سُورَةٍ مِنْ سُوَرِهِ مَصَاقع الخُطَبَاء مِنَ الْعَرَبِ العُرَبَاءِ" (Allah (cc.) en has Arapların en iyi hatiplerine, Kur'ân sûrelerinden en kısasının benzerini getirmeleri hususunda meydan okudu.) ifadesinde geçen, "مَصَاقِع الخُطَبَاء" kavlini şerh ederken şöyle der: الْمَصَاقِع kelimesi مِنْبَر kelimesine benzer ve مَصْقَع' kelimesinin çoğuludur. Araplar "خَطيبٌ مَصْقَعٌ" hutbesinde beliğ, hazırlıklı hatip", demektedir. Yine İbrâhim Mostârî'ye göre, "مِنَ الْعَرَبِ الْعُرَبَاءِ" ifadesinin ise saf, hâlis, öz Arap manasına gelmektedir. Araplar bir ifadede mübalağa yapmak istediklerinde, aynı lafzın sıfatını alarak onu, "ظَلَّ ظَلِيلٌ" örneğinde olduğu gibi te'kit etmektedirler. Bu -*Şerhu Telhîsi'l-Miftâh*'ta da zikredildiği gibi- Arapların "شَعَرَ شَاعِرٌ" sözüne benzemektedir. Arap, şehirli insanlardan bir nesildir

59) İbrâhim Mostârî, *Hâşiye,* vr. 1b, 4ab, 5a, 6b, 7b, 9b, 11a, 12a, 16ab, 18a.

60) İbrâhim Mostârî, *Hâşiye,* vr. 2a, 5a. (sayfa kenarında)

61) İbrâhim Mostârî, *Hâşiye,* vr. 2a, 12a, 13b, 15b, 20a.

ve cins isim olup çoğulu bulunmamaktadır. Nispesi ise "عَرَبِيّ" dir. Bâdiyede/çölde yaşayanlara ise "الأَعْرَابُ" denilmektedir.[62]

Yine İbrâhim Mostârî, Beyzâvî'nin "فَهَا أَنَا الآن أَشْرَعُ" (İşte şimdi ben tefsiri yazmaya başlıyorum.) kavlinde geçen "اَلْآنَ" kelimesinin "şimdi" manasına geldiğini, fetha üzere mebni olduğunu, dâima öncesinde "lam" ilavesiyle kullanıldığını, bazen de evvelindeki iki hemze hazfedilerek "لاَنَ" ve "tâ" ilavesiyle "تَلَانَ" şeklinde kullanıldığını nakleder. Evvelindeki "ال" takısının marifelik/belirlilik için olmadığını da sözüne eklemektedir.[63]

Bir başka ifadesinde İbrâhim Mostârî, "وَهُوَ الْمُوَفِّقُ لِكُلِّ خَيْرٍ وَمُعْطِي كُلَّ مَسْئُولٍ" (Allah (cc.) her hayırda muvaffak kılan, her isteyenin isteğini verendir.) ibaresindeki "هو" munfasıl zamirin öncesinde geçen "الله" lafzıyla ilgili olduğunu, "اَلْمُوَفِّقُ" kelimesinin tef'il bâbından ism-i fâil olduğunu, "لِكُلِّ" sözcüğündeki lâm'ın, "لِلرُّؤْيَا تَعْبُرُونَ"[64] örneğinde olduğu gibi mamulünün uzaklaşması sebebiyle zayıf düşen amilin takviyesi için geldiğini belirtir.[65] Ayrıca ism-i fâil olduğunda "أَنَا ضَارِبٌ لزَيْد", mastar olduğunda "ضَرْبِي لزَيْد حَسَنٌ", önde olduğunda "لزَيْد هَذَا" gibi, daima "lâm" ile kullanıldığını belirtmektedir. Hayır'ın ise şerrin zıddı olduğundan ve Arapça'da dört şekilde kullanılışından bahseder. Bunlar: Aslı "أَخْيَرُ" olan ism-i tafdildir ve çok kullanılmasından ötürü hemzesi hazfedilmiştir. Diğerleri "خَارَ يَخِيرُ خَيْرًا" gibi mastar olarak, "سيِّد سَيْد، مَيِّت مَيْت" gibi sıfat-ı müşebbehe ve Farsça'da isim olarak "نَيْكَ" manasına kullanıldığını söyler. Son olarak "وَمُعْطِي كُلَّ مَسْئُولٍ" kavlindeki ikinci mefulün, umum ifade etmesine rağmen, kelime sonundaki seci',[66] vurgusunu korumak için hazfedilmiştir.[67]

Müellif İbrâhim Mostârî, Beyzâvî'nin metninin iyi anlaşılması için elinden gelen gayreti göstermiş, değişik alanlardan benzer örnekler göstererek metnin anlaşılmasını

62) İbrâhim Mostârî, *Hâşiye,* vr. 3b, 4a.

63) İbrâhim Mostârî, *Hâşiye,* vr. 19a.

64) 12/*Yusuf*/43.

65) Semîn Halebî de bu lâmın zâit olduğunu, mamul öne geçtiğinden ötürü amilin takviyesi için geldiğini söyler. Lâm hakkında daha fazla bilgi ve diğer vecihler için bkz. Semîn el-Halebî, *ed-Dürrü'l-masûn,* C. VI, s. 504.

66) Nesirde fasıla sonlarının aynı harf olmasıdır. Bkz. Saraç, M. A. Yekta, *Klasik Edebiyat Bilgisi Belâgat*, Bilimevi, 2. Baskı, İstanbul 2001, s. 231.

67) İbrâhim Mostârî, *Hâşiye,* vr. 19b.

sağlamaya çalışmıştır. Meselâ Beyzâvî'nin "فَلَمْ يَجِدْ بِهِ قَدِيرًا" kavlindeki "bâ" nın "alâ" manasında olduğunu söyler ve buna "وَمِنْ اَهْلِ الْكِتَابِ مَنْ اِنْ تَأْمَنْهُ بِقِنْطَارٍ"[68] (*Kitap ehlinden öyleler vardır ki, ona yüklerle emanet bıraksan*…) âyetindeki "بِقِنْطَارٍ" kelimesinin evvelindeki "bâ"nın da "alâ"[69] manasına olduğunu örnek göstermektedir.[70]

2.5.2. Kavramlarla İlgili Açıklamalar

Beyzâvî'nin *Envâru't-tenzîl* mukaddimesinde kullandığı bazı müphem isimler ve ıstılahlar, İbrâhim Mostârî tarafından açıklanmıştır. Onun bu hususta ekseri, İbn Hacer'in *Nuhbetü'l-Fiker*'i ve *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*'den ve diğer Keşşâf şârihlerinden faydalandığı söylenebilir. Sözgelimi ilk açıklamasında, Beyzâvî'nin " اَلْحَمْد للهِ الَّذِي نَزَّلَ الْفُرْقَانَ عَلَى عَبْدِهِ لِيَكُونَ لِلْعَالَمِينَ نَذِيرًا " kavlinde, "تَبَارَكَ الَّذِي نَزَّلَ الْفُرْقَانَ عَلَى عَبْدِهِ لِيَكُونَ لِلْعَالَمِينَ نَذِيرًا"[71] (*Âlemlere uyarıcı olsun diye kulu Muhammed'e Furkan-ı indiren Allah'ın hayır ve bereketi çoktur*.) âyetinden esinlendiği ve burada latif bir iktibasın bulunduğunu beyan etmektedir. Ona göre iktibasın ıstılâhî tarifi şöyledir: Sözün Kur'ân ve hadisten bir parçayı kapsaması iktibastır. İktibasta, Allah'ın mütekellim sığasıyla zatına izafe ettikleri haricindekilerin ifadeye güzellik katmaktadır.[72] Burada İbrâhim Mostârî, iktibasın fıkhî hükmüne de değinmekte ve Allah'ın (cc.) zatına nispet ettiği ifadeleri iktibas olarak kullanmanın ciddiyetten uzak olacağı düşüncesiyle câiz görmemektedir.

Başka bir yerde Beyzâvî'nin "فإنَّ أعْظَمَ الْعُلومِ مِقْدَاراً وَأرْفَعَهَا شَرفًا وَمَنَاراً عِلْمُ التَّفْسِيرِ" (İlimlerin derece bakımından en büyüğü, şeref ve delil olarak da en önemlisi tefsir ilmidir.) ifadesinde geçen tefsir ilmini: Beşerin gücü/takati nispetinde, Allah (cc.) kelamının ve lafızlarının manalarının bilinmesi olarak değerlendirmektedir. Onun bu ifadesinden anlaşılan, tefsir ilmini yaygın bilinen anlamıyla tanımladığı, kendine özgü yeni bir açılım ve tarif ortaya koymadığı söylenebilir.

İbrâhim Mostârî tefsir ilminin tanımına dâir yeni bir tarif ortaya koymamakla birlikte bu ilmi, ilimlerin en önemlisi kabul eder. Ona göre bir ilmin şerefi, mevzusuna, verisine/malumuna, gayesine ve ona olan ihtiyaca göre belirlenir. Tefsir ilmi, bütün hikmet ve faziletlerin membaı olan Allah kelamıdır. Bu ilimle elde edilip bilinen ise beşerin gücü nispetinde onun kelamından çıkarılan Murad-ı ilâhidir. Gâyesi, ebedî saadetin kazanılmasına vesile olan dîn-i akidenin tahsilidir. Tefsir ilmine duyulan ihtiyaca gelince, ister dinî

68) 2/*Âl-i İmrân*/75.

69) Daha fazla bilgi için bkz. Semîn Halebî, *ed-Dürrü'l-masûn,* C. III, s. 266.

70) İbrâhim Mostârî, *Hâşiye,* vr. 4a.

71) 25/*Furkan*/1.

72) İbrâhim Mostârî, *Hâşiye,* vr. 1b.

ister dünyevî kemâl olsun, isterse dünyevî ve uhrevî olsun hepsi şerî ilimlere muhtaçtır. Zirâ bu yönüyle bu ilmin dayanağı Allah'ın kitabıdır.[73]

Bu ifadeleriyle müellif, bu hususdaki geleneksel çizgiyi devam ettirmektedir. Kur'ânî nasların anlamlarını, hikmetlerini ve nüktelerini ortaya çıkaran tefsirin, inananların yaratılış gayesine uygun olarak, dünya ve âhirette mutluluklarının yollarını da göstermesi gerektiğini belirtir.

İbrâhim Mostârî yine Beyzâvî'nin, " إلاَّ مَنْ بَرَعَ فِي العُلُوْمِ الدِّينِيةِ كُلِّهاَ أصُولهَا وَفُرُوعِهَا وفَاقَ فِي الصِّناَعَاتِ العَرَبِيةِ والفُنُونِ الأدَبِية/ Tefsir ilmiyle, bütün dinî ilimlerin usûl ve fürunda, Arabî ilimler ve ıstılahlarında/sanatlarında mâhir olanlar ilgilenebilir." kavlindeki Arapça İlmi olarak isimlendirilen Edebiyat Bilimi'nin (İlm-i edeb) tanımını: " واعلم أن علم الأدب المسمى بعلم العربية علم يحترز به عن الخلل في كلام العربِ لفظا أوكتابة، وينقَسم على ماصرَّحوا به إلى اثنى عَشر قِسما، بعضها أصول وبعضها فروع، أما الأصول فثمانيةوهي: " Arap kelamını, lafızda ve kitabette hatadan koruyan ilimdir şeklinde yapmaktadır. Ona göre Arapça, usûl ve füru yönlerinden önemlidir. Usûla dâir Arapçanın temel dalları: Lügat, sarf, iştikak, nahiv, meânî, beyân, aruz ve kâfiye olmak üzere sekiz kısımdan ibarettir. Daha alt düzeyde (füru) olanlar ise: Hat, şiir bilgisi (gursu'ş-şi'r), inşâ ve ilm-i muhâdarât (tarih vb. gibi) ilimleridir. Ona göre bu bilimlerden aruz, kâfiye ilmi, şiir bilgisi, hat ve inşa gibilerden tefsir ilmi elde edilmez. Çünkü inşanın dışındaki ilimlerin, manayı ifade etmede aslî bir rolü/dahli olmadıkları gibi Kur'an'la ilgisi de yoktur. Hattın dışındakiler ise şiire has hususlardır.[74]

Yine Beyzâvî'nin " بِأنْ أصَنِّفَ فِي هَذَا الفَنِّ كِتَابًا يَحْتَوِي عَلَى صَفْوَة مَا بَلَغَنِي مِنْ عُظَمَاءِ الصَّحَابَة" (Tefsir ilminde, sahabenin büyüklerinden bana ulaşan öz bilgileri içeren bir kitap yazmayı düşündüm.) ifadesinde geçen "sahâbe" "الصَّحَابَة" kelimesine dâir açıklamalarda bulunmaktadır. Bu kelime için Araplar "صَحِبَهُ، يَصْحَبُهُ، صُحْبَةٌ، صَحَابَةٌ" derler. Buradaki "sahâbe" kelimesi,"ashâb" anlamında olan "sahâbî-صَحَابِيٌّ" kelimesinin çoğuludur. Sahâbî hadis âlimlerinin çoğunluğuna göre: Hz. Peygamber'den (sav.) hadis nakletmeyip, onunla uzun süre arkadaşlık etmese de, Müslüman olup, onu gören kişidir. Bazı âlimler bunun yanında Hz. Peygamber'le (sav.) uzun yıllar beraber olmayı, diğer bazıları ise hadis nakletmeyi şart koşmuşlardır. Görüldüğü gibi bu tarif efrâdını câmî ağyârını mâni değildir. Birincisi, ittifakla sahâbî kabul edilen Hz. Peygamber'in (sav.) müezzini âmâ İbn Ümmi Mektûm, bu tarife göre dışarıda kalmaktadır. İkincisi, iman edip ondan nakilde bulunan ve sonra irtidat ederek küfür üzere ölen Abdullah b. Cahş ve İbn Handal gibilerini de, kapsamına dâhil etmektedir.

73) İbrâhim Mostârî, *Hâşiye,* vr. 10a.

74) İbrâhim Mostârî, *Hâşiye,* vr. 10b, 11ab.

İbrâhim Mostârî bu bilgilerin ardından, İbn Hacer'in, *Nuhbetü'l-Fiker* isimli eserindeki sahâbe tanımı olan: Hz. Peygamber (sav.) ile Müslüman olarak beraber olan ve imanlı olarak ölen kişi, tarifini aktararak kendi tercihini ortaya koymaktadır.[75]

Beyzâvî'nin Tâbii Âlimler "وَعُلَمَاءِ التَّابِعِين" ifadesinde Tabiiyi, sahabeye arkadaşlık yapan kişi olarak tanımlar ve Hasan el-Basrî, Mücâhid, Saîd b. Cübeyir ve diğerlerini tâbiîn âlimlerine örnek vermektedir.[76]

2.5.3. Tefsir, Hadis ve Diğer İlimlerle İlgili Açıklamalar

Tefsir tarihine baktığımız zaman, naslar genellikle müellifin bağlı bulunduğu mezhebe göre yorumlandığı görülür. İbrâhim Mostârî de nasları Hanefî ve Ehl-i Sünnet'in buluşu çerçevesinde yorumlamıştır. Şimdi onun bu konudaki yaklaşımlarını görelim:

Meselâ İbrâhim Mostârî, "هُنَّ رُمُوزُ الخِطَاب تَأْوِيلاً وَتَفْسِيرًا" (Onlar, tefsir ve te'vil olarak hitabın rumuzlarıdır.) ifadesinde te'vil ve tefsirle ilgili görüşlerini de dile getirmektedir: Ona göre te'vil, sözü/kelâmı muhtemel manalardan birine sarf edip, diğer manalara tercih etmekten ibarettir. Te'vil, dirâyetle ilgili olduğundan bir şeyi öteki ihtimaller üzerine delille tercih etmektir. Nitekim muhtelif manalar arasında lafız müşterekse ve her biri ihtimalliyse, muhkem âyet, mütevâtir hadis ve icmâyi ümmetle usûle muvafıksa, lafzı bu manaların bazısına hamletmek ve bu yolla manayı tayin etmek te'vildir. Te'vil'de mutlaka dirâyet ve rey bulunmaktadır.

Tefsir'e gelince, onda dirâyet ve rey yoktur. O, yalnız nakle ve rivâyete dayanır. Bunda manayı aydınlatmak ve ortaya çıkarmak için, sebeb-i nüzûl, âyetin nerede indiği vb. nakle dayalı habere ihtiyaç duyulmaktadır. Sebeb-i nüzûle şahit olan sahâbelerden rivâyet edilen tefsir câizdir. Müfessirin, nüzûle şahit olmayan birisine isnat ettiği tefsir, tefsir değildir. Zirâ kendi reyine göre tefsir yapmak Hz. Peygamberin "*Kim Kur'ân'ı kendi görüşü ile tefsir ederse, oturağını cehenneme hazırlasın*"[77] hadisiyle men edilmiştir.[78]

Bir başka ifadesinde müfessir Mostârî, Beyzâvî'nin "عُظَمَاءِ الصَّحَابَة" (Sahabenin büyükleri) ifadesinin şerhinde müfessir sahâbîlerin isimlerini ve kısa biyografilerini verir: Hz. Ali, İbn Abbâs, İbn Mesû'd, Amr b. el-As, İbn Zübeyr, İbn Amr, Zeyd b. Sâbit ve diğerleri sahabenin önde gelenlerindendir. Bunların başında ise Hz. Ali gelmektedir. İbn Abbâs onun hakkında: Ondan yazılanlar, yazılmayanlardan daha azdır, demektedir. Hz. Ali, ümmeti kendisinden ilim almaya teşvik etmekteydi. Abdullah b. Abbâs da Abdullah b. Mesûd hakkında: Kur'ân'ın ne güzel tercümanıdır, demekteydi. Hz. Ali de onun için: Sanki ince bir perdenin ardından gaybe bakıyordu ifadesini kullanmıştır. Hz. Peygamber (sav.) onun hakkında "*Ey Rabbim, onu dinde fakih yap*" şeklinde duâ etmiş, yine müfessirlerin sultanı olduğu şeklinde övgülerde bulunmuştur. A'meş onun için, insanların

75) İbrâhim Mostârî, *Hâşiye,* vr. 11b, 12ab.

76) İbrâhim Mostârî, *Hâşiye,* vr. 13a.

77) Tirmizî, Tefsir 1.

78) İbrâhim Mostârî, *Hâşiye,* vr. 6a.

en güzeli, en fasihi ve en bilgilisidir derdi. Hicretin 68. yılında Tâif'te 72 yaşında vefat ettiğini, Hz. Peygamber (sav.) vefat ettiğinde ise 14 yaşında olduğunu söyler.[79]

Beyzâvî, mukaddimesinde tefsirinin meşhur olan sekiz kıraatı ve muteber olan şaz kıraatleri ihtiva ettiğini belirtmiştir. İbrâhim Mostârî de bunların râvileriyle beraber ekseri âlimlerce mütevâtir yedi kurrâya mensup yedi kıraat olduğunu belirtir. Bunlar: Nâfî' el-Medenî (ö.169/785) râvileri: Kâlûn ve Verş'tir. İbn Kesîr el-Mekkî (ö.120/738), râvileri: Bezzî ve Kunbul'dur. Ebû Amr el-Basrî (ö.154/771), râvileri: Dûrî ve Sûsî'dir. İbn Âmir eş-Şâmî (ö.118/736), râvileri: Hişâm ve İbn Zekvân'dır. Âsım el-Kûfî (ö.127/745), râvileri: Hafs ve Ebû Bekir'dir. Hamza el-Kûfî (ö.156/774), râvileri: Halef ve Hallâd'dır. Kisâî el-Kûfî (ö.189/805), râvileri: Ebü'l-Hâris ve ed-Dûrî'dir.

İbrâhim Mostârî, müellif Beyzâvî'nin de içinde bulunduğu bazı âlimlerin sekiz kıraat naklettiklerini ifade eder. Sekizinci kıraat, büyük imam, güvenilir ve sâlih bir âlim olan, Ebû Amr'ın vefatından sonra Basra'da uzun süre kıraat eğitimi veren Ebû Muhammed Ya'kûb b. İshâk el-Hadramî el-Basrî'nindir (ö.205/821). Râvileri'nin Ravh ve Rüveyş olduğu nakledilir. Muhyi's-sünne'nin naklettiğine göre Ya'kub'un hocası, Ebü'l-Münzir Selâm b. Süleymân el-Horasânî'dir. Selâm ise Âsım'ın öğrencisidir. *Aynü'l-meânî*'nin naklettiğine göre râvileri: Ravh, Zeyd ve Rüveyş'tir.

Diğer bazı âlimler de mütevâtir dokuz kıraat bulunduğundan bahsederler. Yine Muhyi's-sünne'nin tefsirinde zikrettiği dokuzuncu kârinin, Ebû Ca'fer Yezîd b. el-Ka'ka' el-Medenî (ö.130/748) olduğunu nakleder ve onun kıraati İbn Abbas ve Ebû Hüreyre'den, onların da Übey b. Ka'b'dan aldıklarını söyler. *Aynü'l-meânî* onun İ'sâ b. Verdân adında bir râvisinin olduğunu haber vermektedir. Diğer bir grup âlim ise on kıraat olduğunu iddia ederler. Bu onuncu kârî, Ebû Muhammed Halef b. Hişâm b. Sa'leb el-Bezzâr'dır (ö.229/844). Râvisinin, Ebû Ya'kub el-Mervezî olduğu nakledilir.[80]

Diğer yandan kıraatlerin mütevâtirliği ve meşhurluğu hakkında da önemli açıklamalar yapan İbrâhim Mostârî'nin düşüncelerinden bazılarını burada nakledelim:

Bazı dostların, "bu sekiz kıraatin dışındaki beş kıraatin -yani on üçe kadar olanlarınhatta daha fazlasının şaz olduğu hususunda ittifak edildi." ifadesinin yanlışlığının ortada olduğunu aktaran müellif şöyle demektedir: Yedi kıraatin bazısının "مَالِكِ، مَلِكِ" gibi, Mushaflardaki yazılış şekli değişmektedir. Buna *Cevherü'l-lafz* denir. Bir kısmında imâle, tefhim ve hemzenin tahfifi vb. gibi, değişiklik bulunmaz. Buna da *el-Hey'*e denilir. Kıraatler için hepsi mütevâtirdir veya hepsi meşhurdur denilmektedir. Bu, zahiri problemli bir ifadedir. Problemin odak noktasını bazı dostların "yedi kıraat mütevâtirdir" sözleri oluşturmaktadır. Eğer bu kıraatler "مَالِك، مَلِك" gibi, mütevâtir olmasaydı, Müslümanların icma'ı ile hepsinin mütevâtir olmaması gerekirdi. Tevâtürlüğü "مَلِك" için kabul edip, "مَالِك" kelimesine vermemek, keyfe keder hareket etmek olur. Bu kelimelerin hepsi, her şeyde birbirine denk olduklarından, tamamına mütevâtir demek gerekmektedir.

79) İbrâhim Mostârî, *Hâşiye,* vr. 12b.

80) İbrâhim Mostârî, *Hâşiye,* vr. 15b, 16a.

Kendisine kıraat ulaşan kimselerin adedinin yediyle sınırlı olmadığını da aktaran müellif, bu konuda şöyle demektedir: Zirâ biz, tevatürün yalnız bu sayı ile sınırlı olmadığını biliyoruz. Bu imamlardan her biri, tevatür derecesine ulaşmıştır ve bu kıraatlerden her biri, meşhur yedi imamdan birine isnat edilmiştir. Buna ilave olarak bu imamlar, bu kıraatle tanınmışlar ya da dâima bununla iştiğal etmişler ve böylece tevatür derecesine ulaşmışlardır.

Bu imamların her birinin tanınmış, meşhur iki râvisi bulunmaktadır. Ancak bu ifade, bunların dışında başka râvileri yoktur anlamına gelmemektedir. Bu nedenle, bu râvilerin dışında kalan "başka râviler şaz kabul edilir" ifadesi, yerinde bir ifade değildir. Çünkü Kur'ân, bu yedi imamın nakliyle tevâtür derecesine ulaşmamış, yalan üzere toplanmaları mümkün olmayan bir topluluğun bize ulaştırmasıyla mütevâtir olmuştur.

Mostârî'nin kıraatlerin hepsi meşhurdur diyenler için son sözü ise şöyledir: Mütevâtir yedi kurrâya mensup yedi kıraat meşhurdur. Diğerlerinin mütevâtirliği ise meşhur olmamıştır.[81]

2.5.4. Fıkıhla ilgili Açıklamalar

Müellif İbrâhim Mostârî, bu kısa hâşiyesinde az da olsa bazı fıkhî hususlara da değinmiştir. Eserleri arasında fıkıhla ilgili çalışma bulunmadığı için onun iyi bir fakih olduğunu söylemek zor olmakla birlikte, fıkıhta mezhebinin Hanefî olduğunu, tercih yapacak kadar fıkıh bilgisine sahip olduğu söylenebilir. Bu hususlaki tercihlerinden biri, Kâfir'in duâsının dünyada kabulü veya reddi konusudur. O, Beyzâvî'nin "وَمُعْطِي كلَّ مسئُولٍ" kavline açıklamalar yapmaktadır. Mostârî'ye göre, Ehl-i Sünnet muhakkik âlimleri müminlerin yaptığı her duânın, o an olmasa bile makbul olduğunu, Teftâzânî ve *el-Umde*'de zikredildiği üzere bunun şartının niyetin sâdık, tövbenin hâlis ve kalbin huzur bulması gerektiğini belirtmektedirler. Kâfirin duâsına gelince; Cumhur, "وَمَا دُعَآءُ الْكَافِرِينَ إِلَّا فِي ضَلَالٍ"[82] (*İşte kâfirlerin duâsı öyle boşa gider*.) âyetine binâen kabul olunmayacaktır, demektedir. Diğer bir kesim âlim ise "قَالَ رَبِّ فَأَنْظِرْنِيٓ إِلَىٰ يَوْمِ يُبْعَثُونَ"[83] (*İblis, Ya Rabbî! dedi, O halde insanların diriltilecekleri güne kadar bana mühlet ver*!) Allah (cc.) ona cevap verdi, "فَإِنَّكَ مِنَ الْمُنْظَرِينَ"[84] (*Belirli bir güne kadar sana müsaade edildi*.) âyetine istinaden kâfirin duâsının câiz olacağını söylemişlerdir.

---

81) İbrâhim Mostârî, *Hâşiye,* vr. 16ab, 17a.

82) 13/*Ra'd*/14.

83) 15/*Hicr*/36; 38/*Sâd*/79.

84) 15/*Hicr*/36.

Müellif İbrâhim Mostârî, bu ihtilaflara yer verdikten sonra şöyle der: Doğrusu dünya işlerinde kâfirin yaptığı duâ makbuldür, çünkü Allah'ın rahmeti dünyada her ikisini de kapsamaktadır. Onların ahirete müteallik olan duâları ise kabul olunmaz, çünkü orada Allah'ın rahmeti yalnız Müslümanlara hastır.[85]

İbrâhim Mostârî, Beyzâvî'nin "وَيُعْرَبُ عَنْ وُجُوهِ القِرَاءَاتِ الْمَشْهُورَةِ الْمَعْزِيَّة إِلَى الْأَئِمَّةِ الثَّمَانِية الْمَشْهُورِينَ" (Meşhur sekiz imama mensup, meşhur kıraatlerin yollarını ortaya koyan.) kavlinde, malum yedi kıraate ilave üç kıraatle de namazın câiz olduğunu, bunun dışındakilerin ister meşhur olsun, ister şaz olsun namazda tilavet edilmesinin tartışmalı olduğu kanaatındadır. İbrâhim Mostârî'nin, İsfehânî'den naklettiğine göre, şaz kıraatlerden mütevâtir olmayanlarla namaz kılmanın hükmü, beşer sözünün hükmü gibidir; yani namaz o kıraatle câiz olmaz, bilakis bozulur, çünkü onunla namaz kılmak Kur'ân dışında konuşmak gibidir.[86]

Başka bir yerde Beyzâvî'nin "صَلِّ عَلَيهِ صَلَاة تُوَازِي غَنَاءَهُ، وَتُجَازِي عَنَاءَهُ وَعلَى مَنْ أَعَانَهُ وَمَنْ قَرَّرَ بُنْيَانَهُ تَقْرِيرًا" (Ey Allah'ım (cc.), kendisine kitabını indirdiğin Hz. Peygamber'e (sav.) makamına denk/uygun, yorgunluğuna karşılık salat et. Yine bu dini tebliğde ona yardım eden sahabelerine, dinin güçlenmesine yardım eden tabiilere de salat et.) ifadesinde peygamberlere, meleklere ve normal insanlara salât ve selâm okumanın fıkhî boyutuna değinir. Konu ile ilgili olarak şu görüşlere yer vermektedir: Bil ki, peygamberlere ve meleklere özel olarak salât getirmek icmâ' ile sabittir. Bunun dışındakilere salât getirmek cumhura göre câiz değildir. Buna haram diyenler de bulunmaktadır. Bazıları da mekruh demişlerdir. Başlangıçta bir şahsa, örneğin "اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى أَبِي بَكْرٍ" (Ey Allah'ım Ebû Bekir'e salat et.) demek câiz değildir. Öncesine tâbi olarak, onun ardından söylenebilir. Onun için müellif Beyzâvî'nin "وَعَلَى مَنْ أَعَانَهُ" ibaresinde, hükmün değiştiğine işaret için "alâ" harfi cerinin kullanıldığını ifade etmektedir. Salât, Allah'tan (cc.) rahmet manasınadır ve rahmetle duâ etmek ise her Müslüman için câizdir. Peygamberler dışındaki insanlara müstakil olarak câiz olmamasının nedeni bu ve benzerleri tevkifidir, seleften buna dâir bir rivâyetin bulunmamasıdır. Mesela, anlam itibariyle doğru olsa bile, onun için "النَّبِيّ عَزَّ وَجَلَّ" ifadesi seleften naklolmadığı için kullanılmaz. Hz. Peygamber'in (sav.) kendisine sadaka getiren Ebû Evfâ'ya söylediği "اللهُمَّ صَلِّ عَلَى أَبِي أَوْفَى"[87] ifadesinin delil olarak

85) İbrâhim Mostârî, *Hâşiye,* vr. 19b, 20a.

86) İbrâhim Mostârî, *Hâşiye,* vr. 16a.

87) Buhârî, Hz. Peygamberin Savaşları 35; Müslim, Zekât 54.

gösterilmesi ise *en-Nihâye*'de belirtildiği gibi, Hz. Peygamber'e has (sav.) bir durumdur.[88]

2.5.5. Kelâmla İlgili Açıklamalar

İbrâhim Mostârî bu kısa dîbâce hâşiyesinde kelâmla ilgili konulara pek girmemiştir. Ele aldığı tek mesele kelâm ilminde yoğun münakaşaların yapıldığı, halku'l-Kur'ân tartışmaları ile başlayan "kelâmullah" meselesidir. Bilindiği üzere kelâmcılar, "kelâmullah" mevzuunda farklı görüşler ileri sürmüşlerdir.[89] Biz çalışmanın hacmini aşacağı için bu tartışmalara girmeyecek, yalnız müellifin açıklamalarıyla yetineceğiz. Hemen ifade edelim ki bu hususta o, özellikle Ehl-i Sünnet'in, Mutezile ve diğerleriyle olan ihtilafına değinirken Ehl-i Sünnet taraftarı olduğu açıktır. Şimdi onun, kelâm-ı nefsî-kelâm-ı lafzî konusundaki düşüncesine bir bakalım.

Konuyla ilgili olarak önce o, Beyzâvî'nin "اَلْحَمْدُ لِلهِ الَّذِي نَزَّلَ الْفُرْقَانَ" kavlinde geçen "inzâl" ve "tenzîl" kelimeleri arasındaki farkı açıklayarak söze başlar ve şöyle der: Tenzîl'de tedricilik, fiilde ise kesret anlamı bulunmaktadır. Bunun, Kur'ân'ın tedricen/yavaş yavaş inmesi olduğunu söyler. İnzâl ise Kur'ân'ı Kerîm'in defaten/bir defada inmesidir. Ardından kelâm-ı nefsî-kelâm-ı lafzî konusuna sözü getirerek şöyle der: Bilesin ki kelâm-ı nefsî, yüce Âllah'ın zâtiyle kâim ezeli bir sıfatıdır. Bunda, yani kelâm-ı nefsîde Kur'ân'ın nüzûlü söz konusu değildir. Yüce Âllah ne bizâtihi ve ne de mevsufuyla nitelendirilmez. Ancak indirilen kelâm-ı lafzîdir. Hâdis lafızlardan mürekkep, harflerden müellef, âyet ve sûrelerden oluşması, hakiki Allah (cc.) kelamı olmasıyla, (münkirlere) benzerini getirmeleri hususunda meydan okuyup, aciz bırakmasıyla onlara meydan okumuştur.[90]

Buna ilâveten sayfa kenarında Mostârî, şerh başlığı altında kelâm-ı nefsinin isbâtı hususunda muhaliflerin bulunduğunu, *Şerhu't-Tehzîb* sahibinin *Mekâsıd*'tan naklettiğine göre Hanbelilerin ve Kerrâmiyye'nin bu hususta söylemlerinin önemli olmadığını, tartışmanın Mu'tezile ile Ehl-i Sünnet arasında cereyan ettiğini zikretmektedir.[91]

Başka bir yorumda cinlerin âhiretteki durumunu ele alan İbrâhim Mostârî, onların İslâmî hükümlerle mükellefiyetleri hususunda âlimler arasında ihtilaf bulunmadığını belirtir. Bununla birlikte, münkirlerinin cehenneme gireceklerine şu âyeti delil göstermektedir: "لَأَمْلَأَنَّ جَهَنَّمَ مِنَ الْجِنَّةِ وَالنَّاسِ اَجْمَعِينَ"[92] (*Biz elbet cehennemi insanlarla ve cinlerle doldura-*

88) İbrâhim Mostârî, *Hâşiye,* vr. 9ab.

89) Bu hususta daha geniş bilgi için bkz. Altundağ, Mustafa, "*Kelâmullah-Halku'l-Kur'ân Tartışmaları Çerçevesinde "Kelâm-ı Nefsî-Kelâm-ı Lafzî" Ayırımı*", *MÜİFD*, say. 18, İstanbul 2000, s. 149-181; Ardoğan, Recep, "*Mutezile'nin Halku'l-Kur'an Fikrinin Eş'ariyye-Maturidiyye Kelamına Nüfuzu: Kelam-ı Nefsi Kavramlaştırması*", *Usûl*, S. 15, İstanbul 2011/1, s. 125-159.

90) İbrâhim Mostârî, *Hâşiye,* vr. 1b, 2a.

91) İbrâhim Mostârî, *Hâşiye,* vr. 2a. (sayfa kenarında, şerh başlığı altında açıklama.)

92) 32/*Secde*/13.

cağız.). Keza inananlarının cennete girip-girmeyecekleri konusunda ihtilaf edildiğini de kaydeden müellif, bazı âlimlerin cennete gireceklerini fakat yeme-içmelerinin dünyadaki gibi koklama ile olacağını söylerken, diğer bir grup âlim ise onların dünyadaki durumlarının aksine -diğer cennet ehli gibi- yiyip içeceklerini söylediklerini aktarmaktadır.

Öte yandan, cennete gireceklerin Allah'ı görüp-görmemeleri hususunda da ihtilaf edildiğine değinen müellif; bazıları rü'yetin vuku bulacağını söylerken, birtakım âlimlerin de aksini iddia ettiğini aktarır. Mostârî'nin bu konudaki tercihi, rü'yetin vuku bulacağı yönündedir. Cinlerin cennete giremeyecekleriyle ilgili olarak da bazıları onlar için mükâfat bulunmadığını, cezadan kurtuluş olduğunu, sonra kendilerine "toprak olun" denileceğinden bahsetmektedirler. Diğer bazıları da Kur'ân'da mükâfatları zikredilmediği için onlar hakkında bir görüş belirtilemeyeceğini söylemişlerdir. Ancak bu ihtilaflara rağmen yakinen bildiğimiz husus, Allah'ın (cc.) onların imanlarını zâyî etmeyeceği ve dilediğini onlara vereceğidir.[93]

2.5.6. Metni Temellendirme/Delillendirme İle İlgili Açıklamalar

Müellif Mostârî'nin *Envâru't-tenzîl* dîbâcesine yazdığı hâşiyesine baktığımızda, Beyzâvî'nin bâzı veciz ifadelerini bazan âyet, bazan hadis-i şerif, bazan de şiirle delillendirdiğini/desteklediğini görmekteyiz. Bu hususta onun yalnız olmadığı, Siyalkûtî'nin *Envâru't-tenzîl*'e yazdığı tam hâşiyede de bu gibi ifadelerin olduğu görülmektedir.[94] Meselâ Mostârî, Beyzâvî'nin "فتَحَدَّى بأَقْصَرَ سُورَةٍ مِنْ سُوَرِهِ" (Allah, Kur'ân sûrelerinden en kısasının benzerini getirmeleri hususunda onlara meydan okudu.) ifadesinin zahirinden anlaşılan bu ifadenin gerideki "نَزَّلَ، العَبْد، الفُرْقَان" kelimelerine matuf olduğunu söyler. "نَزَّلَ"ye atfı durumunda, meydan okuyanın " وَإِنْ كُنْتُمْ فِي رَيْبٍ مِمَّا نَزَّلْنَا عَلَى عَبْدِنَا فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِنْ مِثْلِهِ"[95] (*Eğer kulumuz Muhammed'e indirdiğimizden şüphe içinde iseniz, haydi onun gibi bir sûre getirin*.) âyetinde olduğu gibi Allah Teâlâ'dır. "الفُرْقَان" lafzına atfında ise Kur'ân'ın kendisi olabilir. Yine cümlenin "العَبْد" kelimesine atfı durumunda meydan okuyanın "أَمْ يَقُولُونَ افْتَرَيهُ قُلْ فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِثْلِه"[96] (*Yoksa Onu uydurdu mu diyorlar? De ki: Öyleyse siz de onun benzeri on uydurulmuş sure getirin*..) âyetinde olduğu gibi Hz. Peygamber (sav.) olma ihtimalinin olduğunu söyler. En kısa sûre anlamının, âyette nekre olarak geçen "بِسُورَةٍ" lafzından anlaşıldığını aktarır.[97]

93) İbrâhim Mostârî, *Hâşiye,* vr. 3ab.

94) Siyâlkûtî, *Hâşiyetü'l-Kâzî li-Abdülhakîm es-Siyâlkûtî*, Dâru't-tıbâati'l-Âmire, İstanbul 1270, s. 6-7.

95) 2/*Bakara*/23.

96) 11/*Hûd*/13.

97) İbrâhim Mostârî, *Hâşiye,* vr. 3b.

Yine müfessir İbrâhim Mostârî, "وَمَنْ لَمْ يَرْفَعْ إليه رأسَهُ وَأَطْفَأَ نِبْرَاسَه يَعِشْ فِي الدُّنيَا ذَمِيمًا وَيَصِلْ سَعِيرًا" (Kim Hz. Peygamber'in (sav.) veya Kur'ân'ın çağrılarına ışığını kapatırsa, dünyada hakir olarak yaşar, âhirette ise yeri cehennemdir.) kavlindeki "نِبْرَاسَه" (nibrâs) kelimesinin vezin ve mana olarak fener "مِصْبَاحٌ" anlamına geldiğini, bundan maksadın İslâm fıtratı olduğunu söyler. Çünkü her insanın yaratılış esnasında, bunu tahsil ve kabul fıtratı üzerine yaratıldığını zikreder ve bunu "فِطْرَةَ اللّٰهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا"[98] (*Allah'ın (cc.) insanın doğasına yerleştirdiği fıtrata uygun davran.)* âyetine dayandırmaktadır. Yine bu hususta meşhur hadislerin bulunduğunu da sözüne ilave etmektedir. [99]

Sonuç

18. asrın ilk çeyreğinde Bosna-Hersek'in tarihi Mostar şehrinde yaşan İbrâhim Mostârî'nin, üzerine dört yüzden fazla şerh, hâşiye ve talik yazılan Beyzâvî'nin *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl* isimli çalışmasının dîbâcesine hâşiye yazması, her şeyden önce Bosna'nın İslâm medeniyetine aktif olarak katılmasının açık bir göstergesidir.

Mostârî'nin bu hâşiyesi, az olan çalışma türlerinden birisidir; söz konusu eser Beyzâvî dîbâcesi üzerine kaleme alınan üç çalışmadan ikincisidir. Mostârî eserini, her ne kadar "dil ve ifade bakımından dostlara zor gelen kelimeleri şerh etmek için yazdığını" ifade etse de, hocası Mustafa Eyyûbîzâde'nin (ö.1119/1707) vefatı üzerine 1119/1707'de müderrisliğe tayini, ardından 1124/1712 yılında bu eserini telif etmesi, sebeb-i telifi olarak görevde yükselme ihtimalini akla getirmektedir. Bir başka ihtimal ise Mostârî hâşiyesini, medresedeki öğretim/tedris sürecinde öğrencilerine zor gelen *Envâru't-tenzîl*'deki bazı müşkil yerlerin anlaşılmasına yardımcı olmak maksadıyla yazmış olabileceğidir. Bu da bize şerh ve hâşiye edebiyatının/literatürünün yazılmasıyla, tedrisât sırasında okutulan müfredât/eserler arasında bir irtibatın bulunduğunu ortaya koymaktadır.[100]

Osmanlı Devletinin merkez ve taşra medreselerinde ekseri tefsir derslerinde Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'ı ve Beyzâvî'nin *Envâru't-tenzîl*'i hâşiyeleriyle birlikte okutulmuştur. Konevî'nin de belirttiği gibi *Envâru't-tenzîl* bir belâgat ve i'câz harikasıdır.[101] Onun nahiv, sarf, fesâhat ve belağatla ilgili i'câz vecihlerini, kıraat yorumlarını edebi bir şekilde eserinde formüle etmesi, bu tefsirin uzun süre Osmanlı medreselerinde okutulmasında etkili olduğunu söyleyebiliriz.

Öte yandan ifadelerin çok zor olmadığı bazen uzun, bazen kısa ve veciz cümlelerin yer aldığı Mostârî'nin *Envâru't-tenzîl hâşiyesi*nde, birden çok yöntem kullanılmıştır. İlk

98) 30/*Rum*/30.

99) İbrâhim Mostârî, *Hâşiye,* vr. 8a.

100) Yüksek seviyeli medrese hocalıklarına doğru tırmanacak olan üstatlarda aranacak şartlar arasında bazen, okuttuğu veya okutacağı bir metin için başarılı bir şerh yazması da bulunmaktadır. Bkz. Kara, "*Unuttuklarını Hatırla: Şerh ve Hâşiye Meselesine Dair Birkaç Not*", s. 27.

101) Konevî, *Hâşiye*, C. I, s. 23.

bakışta lügat, nahiv ve sarfla ilgili açıklamalar ön plandadır. Belâğatle ilgili nüktelere de zaman zaman değinildiği görülmektedir. Garip kelimelerin manası, cümlelerin yapısı, atfı ve bunlarla ilgili mana farklılıkları, eserde ilgi çeken konuların başında gelmektedir. Yine müellifin özel isimlerin ve ıstılahların açıklamasını yapması, örnekleri çoğaltması, metni delillendirmeye/desteklemeye yönelik çabaları, çalışmanın diğer önemli bir yönünü oluşturmaktadır.

Eserleri arasında fıkıhla ilgili çalışma olmadığından, fakih olduğunu tespit edecek çok detaylı bilgiler bulamadığımız İbrâhim Mostârî çalışmasında, bazı fıkhî açıklamalar da yapmıştır. Mesela hâşiyede, kâfirin duâsının dünyada ve ukbâda makbul olup olmayacağı, şaz kıraatlerle namaz, cinlerin ahiretteki durumu, Hz. Peygamber (sav.) ve melekler dışındaki normal insanlara salat ve selam edilmesinin fıkhî yönünü tartışarak karara bağlamıştır.

Kelamla ilgili konulara fazla girmeyen müellif, Ehl-i Sünnetle ve Mutezile arasında yoğun tartışmalara sahne olan "kelâmullah" meselesini tartışmıştır. Bu meyanda Ehl-i Sünnet'in düşüncesi doğrultusunda indirilen kelâmın Kelâm-ı Lafzî olduğu sonucunu ortaya koymuştur.

Eser, çeşitli ilimlere âit iktibas, Tefsir İlmi, Arap Dili ve Sahâbî terimlerini de ele alarak açıklamaktadır. Yine çalışmada lügat ve gramere yönelik açıklamalar yapılmış, fesahat ve belağat inceliklerine işaret edilmiştir.

Mostârî hâşiyesinin klasik tefsir geleneğindeki yerine gelince, ekseri Beyzâvî'nin metnine bağlı kalması, sadece kapalı olan belli yerlerini açıklaması bize, tam bir tefsir olmadığını gösterse de, bu alana büyük katkı sağladığı açıktır. Bu bakımdan tefsir sayılmasında bir mahzur bulunmamakla birlikte İsmâil Kara'nın da dediği gibi klasiklerimizin ayrılmaz bir parçasıdır.[102] Zîrâ Osmanlı ilim geleneği büyük ölçüde, şerh, hâşiye ve ta'likât tarzında bir yazım/te'lif geleneğine dayanmaktadır.

Kaynaklar

Abay, Muhammed, "*Osmanlı Döneminde Tefsir Hâşiyeleri*", *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur'ân Tefsirine Hizmetleri Tebliğler ve Müzakereler-Tartışmalı İlmi Toplantı*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2012, s. 167-194.

Afyoncu, Erhan, "*Rüstem Paşa*", *DİA*, İstanbul 2008, XXXV, 288-290.

Ak, Mahmut, "*Derviş Paşa, Bosnevî*", *DİA*, İstanbul 1994, IX, 196-197.

Altundağ, Mustafa, "*Kelâmullah-Halku'l-Kur'ân Tartışmaları Çerçevesinde "Kelâm-ı Nefsî-Kelâm-ı Lafzî" Ayırımı*", *MÜİFD*, S. 18, İstanbul 2000, s. 149-181.

Ardoğan, Recep, "*Mutezile'nin Halkul'Kur'an Fikrinin Eş'ariyye-Maturidiyye Kelamına Nüfuzu: Kelam-ı Nefsi Kavramlaştırması*", *Usûl*, sayı. 15, İstanbul 2011/1, s.

102) Kara, "*Unuttuklarını Hatırla: Şerh ve Hâşiye Meselesine Dair Birkaç Not*", s. 6.

125-159.

Aruçi, Muhammed, "*Mostar Köprüsü*", *DİA*, İstanbul 2005, XXX, 298-299.

Aruçi, Muhammed, "*Mostar*", *DİA*, İstanbul 2005, XXX, 295-298.

Bajraktareviç, Fehim, "Mostar", *İA*, MEB. Yay., İstanbul 1979, VIII, 430.

Baysun, M. Cavid, "*Derviş Paşa*", *İA*, MEB. Yay., İstanbul 1977, III, 549-551.

Bilmen, Ömer Nasûhi, *Büyük Tefsir Tarihi (Tabakâtü'l-Müfessirîn)*, I-II, Bilmen Yay., İstanbul, 1973.

Çelebi, Evliya, *Seyahatnâme,* Yapı Kredi Yay., (Haz. Y. Dağlı ve diğeri), 2016, VI, 48I.

Demirci, Muhsin, *Tefsir Terimleri Sözlüğü*, İFAV. Yay., 3. Baskı, İstanbul 2009.

Durakoviç, Esad, "*Karabeg, Ali Rıza*", *DİA*, İstanbul 2001, XXIV, 371.

Durakoviç, Esad, "*Karabeg, Mustaf Sıdkı*", *DİA*, İstanbul 2001, XXIV, 372.

el-Habeşî, Abdullah Muhammed, *Câmiu'ş-şurûh ve'l-havâşî*, el-Mecmau's-sakafî, Abudabi 2004.

el-Halebî, Semîn Ahmed b. Yusuf, *ed-Dürrü'l-masûn fî ulûmi'l-kitâbi'l-meknûn*, Dâru'l-kalem, 3. Baskı, Şam 2011.

el-Hanciş, Muhammed, *el-Cevherü'l-Esnâ fî Terâcimi U'lemâi ve Şua'râi Busna* (Tah. Abdülfettah Muha mmed el-Hulv), (1. Baskı), Hecer li't-tıbâ' ve'n-neşr, Kahire 1992.

el-Mostârî, İbrâhim, *Hâşiye alâ dîbâceti tefsîri'l-Beyzâvî,* Saraybosna Gâzî Hüsrev Bey Ktp. nr. 4006.

es-Semerkandî, Alâeddin, *Şerhu te'vilâti'l-Kur'ân*, Süleymaniye Ktp., Hamidiye nr. 176.

Gürgendereli, Müberra, "*Mostarlı Hasan Ziyâî*", *DİA*, İstanbul 2005, XXX, 300.

İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, Dâru Sâdır, Beyrut trs., XIV, 178.

Kara, İsmail, "Unuttuklarını Hatırla: Şerh ve Hâşiye Meselesine Dair Birkaç Not", Dîvân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi XV/28, İstanbul 2010, s. 1-67.

Kara, İsmail, *Şeyhefendinin Rüyasındaki Türkiye*, Dergah Yay. İstanbul 2002.

Ljuboviç, Amır, "*Eyyûbîzâde Mustafa*", *DİA*, İstanbul 1995, XII, 33-34.

Ljuboviç, Amır, "*Karagöz Bey Külliyesi", DİA*, İstanbul 2001, XXIV, 403-404.

Maden, Şükrü, *Tefsirde Hâşiye Geleneği ve Şeyhzâde'nin Envâru't-Tenzîl Hâşiyesi*, İSAM. Yay., 1. Baskı, İstanbul 2015.

Siyâlkûtî, *Hâşiyetü'l-kâzî li-Abdülhakîm es-Siyâlkûtî*, Dâru't-tıbâati'l-âmire, İstanbul 1270.

Tahir, Bursalı Mehmet, *Osmanlı Müellifleri*, I-III (Haz. A. Fikri Yavuz, İsmâil Özen), Meral Yayınevi trs.

Tayşi, M. Serhan, "*Ali Dede Bosnevî*", *DİA*, İstanbul 1989, II, 386.

Terziç, İzzet, *el-İ'nâye bi'l-Kur'âni'l-Kerîm fi'l-Busna*, el-Cemiyyetü'l-İslâmiyye fi'l-Busna ve'l-Hersek, 1. Baskı, Mostar 2003.

Topaloğlu, Bekir, "*Te'vîlâtü'l-Kur'ân*", *DİA*, İstanbul 2012, XLI, 32-33.